

ՆՈՐ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾԵՐ ԶԱՆԻ ԶԱՅ-ՌՈՒՍ ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ ԶԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ա. Արեւանյան

այ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ 18-րդ դարը բացառիկ կարևորություն ունեցող ժամանակաշրջաններից մեկն է: Նա կարևոր է, որովհետև 18-րդ դարում է, հիմնականում, որ հայ հասարակական առաջավոր և հայրենասեր գործիչները հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրության գործը վերջնականապես կապեցին Մեծ Ռուսաստանի հետ:

Հայ ժողովրդի պատմության համար առանձնապես կարևոր է Պետրոս Մեծի շրջանը, որովհետև Պետրոս Մեծն առաջինն էր՝ ռուս ցարերից, որ իր 1723 թվի հունիսի 3-ի հրովարտակով հայտարարեց, որ նա իր հովանավորության տակ է վերցնում հայ ժողովրդին: Պետրոս Մեծի ժամանակաշրջանն սկիզբ հանդիսացավ մի շրջանի, երբ հայ ժողովուրդը իր ազատագրությունն սկսեց կապել Մեծ Ռուսաստանի հետ, դրանով իր բախտը կապելով ռուս ազնիվ ժողովրդի բախտի հետ:

Ընշտ է, Պետրոս Մեծի ժամանակ միջազգային քաղաքական աննպաստ պայմանները թույլ չտվեցին իրականացնել հայ ժողովրդի վաղեմի ցանկությունը՝ վերա-

կանգնելու նրա քաղաքական անկախությունը. և հարյուր տարի հետո միայն հնարավոր դարձավ Հայաստանի Արևելյան շրջանների միակցումը Ռուսաստանին, իսկ քաղաքական ազատությունը հնարավոր եղավ միայն Սովետական իշխանության ժամանակ, Եակոբ Պետրոս Մեծի ժամանակ հայ առաջավոր հասարակական շրջաններում վերջապես ձևակերպվեց Հայաստանի ազատագրությունը պարսկական և տաճկական լծից Ռուսաստանի օգնությամբ և այն գործարար հողի վրա դրվեց:

Ահա թե ինչու այս շրջանից մեզ հասած յուրաքանչյուր վավերագիր, որ այս կամ այն չափով լույս է օփում մեր և ռուս ժողովրդի հարաբերությունների պատմության վրա, այնքան թանկ, այնքան գնահատելի է մեր պատմության համար:

Պատմական այս կարևոր ժամանակաշրջանին վերաբերվող բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ են հրատարակվել, որոնցից կարելի է մատնացույց անել Լազարյան ձեռարանի հրատարակությամբ լույս տեսած «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», որը հրատարակվել է Մոսկվայում 1833 թվին, 4.

Եղյանի կազմած վավերագրերի ժողովածուն
«Сношения Петра Великого с ар-
мянским народом» խորագրով, ո-

րը լույս է ընծայվել 1898 թ.,
Պետրոս Սարգիս դի Գիւլանեցի օրագրու-
թյունը, որը հրատարակվել է «Կոստնկ»
ամսագրում, (նույնը թարգմանվել է ռուսե-
րեն պրոֆ. Զ. Պատկանյանի կողմից
«Дневник осады Испагана, введенный
Петросом ди Саргис Гилагенц в 1722 —
1723 г. г.» վերնագրով), Աշ. Հով-
հաննիսյանի «Հայ-ռուս օրհնատացիայի
ծագման խնդիրը», որը հրատարակվել է
1921 թվին (հեղինակն այստեղ հրատարա-
կել է մի քանի արժեքավոր վավերագրեր),
Դավիթ Բեկի պատմությունը, որը հրատա-
րակել է Գյուլամիրյանը 1871 թվին «Հե-
տի պատմություն Դավիթ Բեգին և պատե-
րազմացն հայոց խափանու, որք եղին ըն-
դմ բարեաց...» վերնագրով, և մի քանի
մանր ու երկրորդական աղբյուրներ:

Հայ-ռուս բարեկամական հարաբերու-
թյունները հայագիտության մեջ բավակա-
նաչափ ուսումնասիրված են և ուսումնասի-
րությունների մեծ մասը կապված է մեր
սովետական շրջանի հետ: Այդ ուղղությամբ
անհրաժեշտ է նշել դոց. Զ. Գրիգորյանի,
դոց. Վ. Պարսամյանի և դոց. Մ. Ներսիս-
յանի արժեքավոր աշխատությունները:

Սակայն եղած ուսումնասիրությունները և
հրատարակված նյութերը դեռ չեն սպառել
հայ-ռուս հարաբերությունների վերաբեր-
վող մեր սկզբնաղբյուրները: 1934—1937
թ. թ. Մոսկվայում ինձ և ընկերոջս՝ Դանիել
Գարրիելյանին, հաջողվել է Մոսկվայի ար-
խիվներում, իսկ հետագայում նաև ՀՍՍՌ
Մատենադարանում, հայտնաբերել Պետրոս
Մեծի ժամանակաշրջանին վերաբերվող
70-ից ավելի վավերագրեր, որոնք ամփոփ-
ված են առանձին ժողովածուի մեջ և պատ-
րաստված հրատարակության համար:
Մեր ներկա աշխատությունն այդ ժողո-
վածուի պարունակած վավերագրերի մասին
նախնական հաղորդում է հանդիսանում:

Մատենադարանում և Մոսկվայի արխիվ-
ներում հայտնաբերած մեր վավերագրերը,
հիմնականում, շուրս գլխավոր խմբի կարե-
լի է բաժանել՝ ա) Իսրայել Օրու և Մինաս
վարդապետի գործունեության հետ կապված
վավերագրեր, բ) Եղյան Մուշեղի նամակ-
ները, գ) էլլի Կարապետի պատվիրակու-
թյան հետ կապված վավերագրեր և դ) ժա-
մանակակից այլ անձանց նամակներ, դի-

մումներ և գրություններ: Կանգ առնենք
դրանց յուրաքանչյուրի վրա և աշխատենք
ցույց տալ նրանց արժեքը հայ, ժողովրդի
պատմության համար:

Նորահայտ նյութերի մեջ Իսրայել Օրու
անվան հետ կապված ամենահին վավերա-
գիրը—այդ Օրու 1704 թվի փետրվարի 2-ի
դիմումն է ուղղված Պետրոս Մեծին: Այդ
դիմումից երևում է, որ 1704 թվի փետրե-
րվարին, երբ Օրին զնդապետի պաշտոն
ստացած պատրաստվում էր թողնել Մոսկ-
վան և գնալ Պֆալցի Կյուրֆուրստի մոտ,
անհոգ չի գտնվել դեպի իր լծակից Մինաս
Վարդապետը, որը պիտի մնար Մոսկվա-
յում և իր բացակայության ժամանակ փո-
խարինը իրեն, այլ դիմել է Պետրոս Մե-
ծին և խնդրել, որ իրեն տրված հինգ ալ-
թին օրապահիկը, ի հավելումն նրա ստա-
ցածի, տալ Մինաս վարդապետին:

„Прошу Вашего превосходительства,
корм, который мне был 5 алтын на день,
чтобы пожаловали давали на прокормле-
ние ему же вардапету к прежнему ему
корму“.

(«Զեղդ գերազանցությունից խնդրում եմ,
որ ինձ տրված 5 ալթին օրապահիկը ևս
ի հավելումն իր նախկին ստացածի, տրվի
(Մինաս) վարդապետին» (Մեր ժող. էջ 15*):

Օրու այդ նույն դիմումից երևում է նաև,
որ Պետրոս Մեծը ցանկացել է Օրու հետ
երկու—երեք աշխատներ ուղարկել Եվրո-
պա՝ ֆրանսերեն սովորելու համար և Օրին
հանձն է առել տանել նրանց իր հետ ու
տեղավորել սովորելու այն դպրոցում, ուր
սովորելիս են եղել իր տղաները: Պետրոս
Մեծին ուղարկած իր նամակում Օրին այդ
մասին գրում է. «И буде Ваше превосход-

ительство изволило каких приказных
людей для учения французского языка
послать двух или трех человек со мною,
я рад взять их и отдавать их в школу,
где и мои дети учатся“.

(«Եթե Զեղդ գե-
րազանցությունը կցանկանա պաշտոնյանե-
րից երկու—երեք հոգի ինձ հետ ուղարկել
ֆրանսերեն սովորելու, ես ուրախ եմ վերց-
նել նրանց ինձ հետ և տալ այն դպրոցը,
—

*) Բոլոր դեպքերում «Մեր ժող.» ասելով
ի նկատի ունենք հրատարակության համար
մեր պատրաստած վավերագրերի ժողովա-
ծուն:

որ իմ որդիներն են սովորում»): (Մեր ժող., էջ 16):

Եվ, վերջապես Օրին իր այդ դիմումի մեջ խնդրել է Պետրոս Մեծին՝ թույլ տալ իր հետ վերցնել և Կյուրֆուրստին տանել զանազան կենդանիների՝ սպիտակ արջի, սև և սպիտակ աղվեսների, կզաքսի և այլ կենդանիների մորթիներ (Մեր ժող. էջ 15—16):

Օրու Ռուսաստանից մեկնելուց ուղիղ ինը ամիս հետո, 1704 թվի նոյեմբերի 3-ին, Մինաս վարդապետը Իսթախլ Օրուն գրել է հայերեն լեզվով հանդիմանական զինքնարձակ նամակ, որը հայտարարված է մեր կողմից: Այդ նամակում նա Օրուն մեղադրում է այն բանում, որ Օրին անպարտաճանաչ է գտնվել իր խոստման մեջ, խոստացել է շուտ-շուտ նամակ գրել, սակայն չի կատարում իր խոստումը, գրել է ընդամենը երկու նամակ, մեկը՝ Լվովից, իսկ մյուսը՝ Վիեննայից: Հակառակ դրան, ես սխտեմատիկ ձևով նամակագրություն է ունեցել կողմնակի մարդկանց հետ և տեղյակ պահել իր գործերի մասին: Ահա զրանից նեղացած Մինաս վարդապետը զանգատվում է իր նամակում. «Մահանա լանես, թէ չեմ կարել գրել. բո միտօք կանես, թէ կարող եմ ամեն բան մին պատճառի խաբել և թէ զիս խաբես, աստուած ոչ կարես խաբել, ամենայն ինչ ի ձեռինս նորա է... սլարտ է, որ ամենայն ինչ ձեռնարար ինձն է իմանան, ես կու գնամ ժուռնալով նոցանէ իմանամ, աստուած էղպէս ընկերովին չի վերցնիլ...» (Մեր ժող. էջ 25):

Մինաս վարդապետի նամակից երևում է, որ Օրին Կյուրֆուրստի մոտ գնալու ժամանակ հանապարհին հանդիպել է որոշ նեղությունների. «Թեչ նեղովին որ հանդիպեր է ձեզ, իմացա, — գրում է նա, — ասածոյ հազար անգամ գտնովին, որ այս խառնակ ժամանակին սալամաթ հասեր ես ի Վիենն» (Մեր ժող. էջ 21):

Մինաս վարդապետն իր այդ նամակում խորհուրդ է տալիս Օրուն, որ նա վեզիրին (հայկանական է ի նկատի ունենալով Գոլովինին) տրված խոստումներն անպայման կատարի, որովհետև նրանից է կախված իրենց գործի բարխոր, որովհետև նրա ձեռումն է մեծ մարդու, այսինքն Պետրոս Մեծի մեծ բանակին, իսկ կողմնակի մարդիկ միայն սեղանի բարեկամներ են. «Կու նեղերեմք ի քեզնէ, — գրում է նա, — որ ինչ անացեր ես այս տեղս վեզիրին, ջանք դնես, որ սուտ չեւնուս, ամենայն ինչ հրա-

ման մեզ պիտանի, ի ձեռինս նորա է, աստուով, ինչպես որ կամի, կարող է առնել, այս մեծին մեծ բանալիքն ի ձեռինս է, եկի որ կամի, շատով կու բանալ զմեր դուռն, այլ ամենեքեան՝ ոչինչ, ուտելոց բարեկամք են» (Մեր ժող. էջ 25):

Մինաս վարդապետի այս նամակից երևում է նաև, որ Օրին չսպառ շատ վատ, բայց այնուամենայնիվ հայերեն գրել կարողացել է: Այդ երևում է Մինաս վարդապետի գրած նամակի այն ահեղակից, որ նա պատվիրում է Օրուն. «Եյն, որ առանձին բան է, դու միտ ամելով, իմ գրին օրինակովն, եո ձեռովն ինձ գրէ (ընդգծումն մեքն է Ա. Ա.), որ ես իմանամ, թե ինչ պետք է մեր բանին» (Մեր ժող. էջ 25):

Իր նամակում մի այլ տեղ Մինաս վարդապետը կրկնում է իր խորհուրդը. «Թե ինչ առանձին խօսք ունիս, թէ ինձ, թէ վեզիրին և թէ խանին, բո ձեռովն, միտք առնելով հենց գրես, որ իսրեանց սրտի հաճելին իսրեանց պատմեն» (Մեր ժող. էջ 26):

Բերված փաստերը կարևոր են, որովհետև հայագիտության մեջ կարծիքներ են եղել, որ իբր Իսթախլ Օրին — հայերեն չի խոսեցել:

Եվ, վերջապես, Օրու նամակից երևում է նաև, որ Բարդուղի և Օրու միջև ինչ որ գոտություններ են տեղի ունեցել, որի համար նա իր այդ նամակում հորդորում է և՛ Օրուն, և՛ Բարդուղին իրար հետ ընդհանուր լեզու գտնել: Մինաս վարդապետն իր նամակում խնդրում է. «Դարձեալ պարոն Բարդուղ կաղաչեմք որ վասն աստուծոյ խաթրին համար, չը լինի թէ սատանայ խօսացն յուշ դնես և պարոն Իսթախլին հակառակես, քանի որ հակառակես, բո հոգուն և շատ աշխատանացն կու հակառակես, աստուած որ սաղ պահէ, բո աշխատանքն չի կորիլ, բո միլն մազն պարոն Իսթախլ ամենայն վաճառականաց չի փոխիլ... սպա հիմի դու գիտակ ես, որ կարողովին չկու բո բարտեթան փոխաբեն լցուցանել, կու խնդրեմք, որ քանի կարողովին ունիս, խովաթ տաս և հաշտ լինես հետ պարոն Իսթախլին» (Մեր ժող. էջ 23—24): Երևում է, որ Բարդուղը նյութական խոշոր աջակցություն է ցույց տված եղել Օրուն:

Օրու զործունեության հետ կապված՝ մեր հայտնաբերած վավերագրերից առանձնապես արժեքավոր է 1712 թվի ապրիլի 8-ին նիաղովում Օրուց գողացված ապրանքների

մասին կազմած արձանագրությունը Արձանագրություն սկսվում է հետևյալ ձևով: «Հերամանուս մեծի թագաւորին Մոսկովո Պետրոս Ալեքսանտրի, պատճառ գրոյս այս է. ես էլի իզրայէլ Օրիս, որ Շամախի էի, չորս անգամ մեծ գողութիւն եղև իմ տանն: Տորժամ կիրակի օրն պատարագ զնացի, եկած ժամանակն տեսնէի, որ թագաւորական ապրանքէն շատ իբժին վեր առած: Այս պատճառէս Ղամպար անուն արապն բռնեցի, հափս արի, երկու անգամ դամբն տալ տուի, երեք անգամ սրտին կրակ տուի: Նա էլ վախում և ցափ կսկծոյն շատ թուրքեր մատնեց, զնոքա էլ բերի զնձին տրի» (Մեր ժող. էջ 51):

Մակայն այս բոլորից հետո գողութիւնը, ինչպես երևում է արձանագրության բովանդակությունից, չի վերջանում: Կատարվում է մի ավելի խոշոր գողություն: Գողացված ապրանքների ցուցակում թվարկված են ԲԻՌ (3000) շահի ըռուսի թագաւորի փող, ԲԺՌ (12.000) կտրած ապասի փող, մէկ ոսկի խանդալ—տաստան հակի տանտան» և այլն: Պարզվում է, որ գողութիւնը կատարել է ոմն Զաքարի վիտառուր իր կնոջ հետ միասին: Այդ բանը պարզվում է Օրու Շամախում եղած ժամանակ, սակայն նա այնտեղ չի ցանկանում բացահայտել, վախենալով գողերի հավատարմութիւնից: «Գողութիւնը»,—գրում է Օրին արձանագրության մեջ,—«Շամախի աջքար շարի, պատճառն այն, շինի թէ փախչեն թուրքաց իմամն մտնուն և կամ հաւատն ուրանան, թագաւորին ապրանքն կորչի և հաւատոյ պակասութիւն լինի» (Մեր ժող. էջ 51): Նիսի գողություն արդեն Օրին գողերին ձերբակալում է, խուզարկութիւն կատարում և ապրանքների մեծ մասը հայտնաբերում, որը ամենայն մանրամասնութեամբ նշված է արձանագրության մեջ: Գողացված ապրանքների մի մասը գտնվում է Զաքարի անկողնու մէջ, իսկ մյուսը նրա մուրաբայի: Արձանագրության մեջ այդ մասին ասված է («Զաքարէի») մէկ հակն բացին, որ իւրեանց քնելու շորն էր և հաքնելու լհնպ, բարձ, խրլա և այլ իբժին: Սոցա մէջն մէկ նախշուն բարձ, աստառը կարմիր կտաւ, մէջը ըամբակով լիքնն բացին, տեսանք ներսն մէկ ոսկի խանձալ, տաստան հակի տանտան, մէկ ոսկէ դանակ: Այս մեր այօք տեսաք այն հակումն: Այլ և լիտու բացին... շաքարլամայ մուրապալ բամբակով շինած: Սորա մէջէն հանեցին մէկ փոքր կանաչ շալ բարձ խոտով

լիքն կարած: Բացին, տեսանք Գ (3) ոսկի ճոհարով ճղած ներսն, խոտումն շինած ու կարած» (Մեր ժող. էջ 53):

Ուշագրութիւն արժանի է, որ արձանագրությունը կնքված է երեք աչքի ընկնող հոգեւորականների կնիքներով— Նսայի կաթողիկոսի, Նդիշե վանքի վանահայր Հոհան վարդապետի և Խայատուր վարդապետի:

Նվ, վերջապես, Օրու և Մինաս վարդապետի հետ է կապված Օրու այն ապրանքների ցուցակը, որը մնացած է եղել Աստրախանում և Կազանում նրա մահից հետո, որոնք պետք է որ տրվեին Մինաս վարդապետին՝ Օրու մահից հետո նրա թողած պարտքը վճարելու: Այդ վավերագրերում, որը դարձյալ հայտնաբերված է մեր կողմից, ասված է. «В прошлом же де 711 году он Вразиль из Персиды прибыл в Астрахань и жил в Астрахани 2 месяца и умер, а после смерти его товары и пожитки всякие и вещи, которые с ним были вывезены из Персиды в Астрахань переписаны и ценены... и по его Великого государя указу отданы ему в 712 году для расплаты долгов Израилевых...» («Անցյալ 1711 թվին նա, իսրայելը, Պարսկաստանից եկավ Աստրախան, ապրեց 2 ամիս և մահացաւ, իսկ նրա մահից հետո նրա ապրանքները և բոլոր տեսակ իրեղենները, որոնք նրա հետ բերված էին Պարսկաստանից Աստրախան, ցուցակագրված են և գնահատված... և Մեծ թագավորի հրամանով տրված են նրան (Մինաս վարդապետին) 1712 թ. վճարելու իսրայելի պարտքերը» (Մեր ժող. էջ 63):

Ցուցակում թվարկված են հարյուրից ավելի զանազան ապրանքների անուններ, որոնց թվում հազար քսան ուտրու մետաքալ գործիքներ, 418 ուտրու մետաքսի հումք, 9 պարսկական ձի և այլն:

Մեր հայտնաբերած Մինաս վարդապետի նամակներից արժեքավոր է նաև նրա 1719 թվին Մոսկվայի բարեկամներին գրած մի նամակը, ուր նա հույս է հայտնել հայերի ազատագրութիւն մասին, Պետրոս Մեծի օգնութեամբ. «Բաղաւորն այսօր Ժ (10) օր է,— գրում է նա,—որ զնացեալ է իբր տաք ջուրն: Կրաֆն և մեծ պարոն Շաֆիրովն, և ամենայն իշխանքն և զօրքն այստեղ են... Տէր Աստուած թաղաւորին երկար ժամանակ տա, որ պոլ ա, աստու-

ծով մեր խեղճ եղեալ ազգին հանգստութիւն լինի» (Մեր ժող. էջ 62):

Եվ, վերջապես, մեր հայտնաբերած կարևոր վավերագրերից է Մինաս վարդապետի՝ 1725 թվի օգոստոսի 13-ի նամակը, որն ուղղված է Եկատերինա առաջին կայսրուհուն: Նամակում գրված հարցերը փաստորեն ամփոփում են հանդիսանում Պետրոս Մեծի շրջանում հայ ժողովուրդի մղած ազատագրական հերոսական պայքարի ընդդէմ տաճիկ և պարսիկ բռնակալութիւնը: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել նրա համառոտ բովանդակութիւնը:

Իր ընդարձակ նամակում Մինաս վարդապետը խնդրում է կայսրուհուց ուշադրութիւն դարձնել հետևյալ խնդիրների վրա:

1. Երեսուն տարի է, որ հայ ժողովուրդը իր ազատագրութիւն հույսը կապել է Մեծ Ռուսաստանի հետ և սպասում է նրա օգնութիւնը: Նա իր ռուսասիրութիւն համար հալածվում, հետապնդվում է տաճիկ և պարսիկ կառավարութիւնների կողմից: «Մեր ազգն,— գրում է նա,— մեծ իմփոյատորի ուժատին և հրամանին հնազանդեալ նեղութիւն քաշում են և յոյս ունեն, որ մեծ թագաւորն ողորմութիւն լինի իւրեանց» (Մեր ժող. էջ 137):

2. Պարսիկները շատ են աշխատում հայերին իրենց դաշնակիցը դարձնել:—Նրանք հայերին խոստանում են՝ «թէ՛ մեծութիւն, թէ՛ խաղնայ», սակայն հայերը չեն ընդունում և «մեծ թագաւորի ուժատին հաստատ կան» և կոչում են թշնամու դէմ: Սակայն եթե Ռուսաստանից օգնութիւն չհասնի, հայերը երկար դիմանալ չեն կարող, որովհետեւ նրա թշնամիները շատացել են: Իսկ եթե հայերին վերացնեն մեջտեղից, հետագայում կայսրութիւն համար շատ մեծ դժվարութիւններ կստեղծվեն: «Եթե չորս կողմէն անօրէնը գա»,— գրում է նա,— «հայք չեն կարիլ դիմանալ վասն էս պատճառի: Իր թագաւոր շունին, կամ խաղնայ, կամ ճէպխանայ (Մեր ժող. էջ 137):

3. Գիւլան եկող բոլոր հայ առևտրականները թողնում են իրենց գործը և առանց որևէ շահախնդրութիւն զենք են վերցնում թշնամու դէմ, «և իւրեանց մահն չեն ամոռոս գալիս, որ լինի՝ աստուծով լաղթեն զդուժման» (Մեր ժող. էջ 128):

4. Հայերը ցանկանում են, որ հայ զինվորները ռուսաց բանակում որքան կարելի է շատ լինեն, որպեսզի «ինչ տեղ որ զնալիս լինեն, առաջնորդեն ռուսաց բանակը, որ ոչ մին կողմանէ խաֆիլ պակասութիւն

չհանդիպի, որ ամօթ լինի» (Մեր ժող. էջ 138):

5. Թույլ արվի հայ զինվորներին թշնամու երկրորդ մտնելին թալանել, զերել և զորանալ: «Եւ այլ իմ խնդիրքն այս է՝ մեծ թագաւորէն, երբ մեր հայերն որ կուում են, ինչ ձեռ ընկնի, իւրեանց լինի ճէպխանէն ի գատ, զէրէ՛ փողի և ապրանաց սիրոյ սրտով կուի կու մանում» (Մեր ժող. էջ 138):

6. Թագավորի մահը մեծ տրամոթիւն է առաջացրել հայոց մեջ և ոմանք սկսել են հուսահատվիլ, անհրաժեշտ է հուսադրական մի նամակ ուղարկել հայոց և քաջալերել նրանց:

7. Եվ, վերջապես, 1701 թվին ինքը Մինաս վարդապետը եկել է հանգուցյալ Պետրոս Մեծի մոտ, նա՝ «բոլոր խոստումներ է տվել և այդ խոստումների համաձայն ինքը մինչև այժմ աշխատում է: Եթե մինչև վերջնոս զաղտնի էր պահվում Պետրոս Մեծի խոստումը, ապա այժմ հինգ տարի է, որ բոլոր թշնամիները դիտեն և դրա համար հալածում են հայերին: Եվ անհրաժեշտ է, որ Ռուսաստանը հովանավորի հայոց և վրաց. «Եթե պատուով ուժով»,—գրում է նա,— շանք դնէք, որ այս երկու ազգն, վրաց և հայք, որ ձերում թագաւորի ծառայութեան պահէք, աստուծով ամենայն հակառակորդն միջակտուր ամօթ լինելոց են» (Մեր ժող. էջ 140):

Երկրորդ խումբ վավերագրերը կապված են Պարսկաստանի նշանավոր առևտրական Աղիան Մուշեղի անվան հետ: Նա ժամանակին կազմած է եղել զանազան մարդկանց «աշխարհած իր նամակների պատճենների ժողովածուն» (նամականին) երեք հատորից, որոնք Աստրախանում նրա ձեռքակալութիւն ժամանակ բռնագրավվել են իշխանութիւն կողմից և այժմ գտնվում են ԳԱՓՔՅ՝ում:

Ի դեպ, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ իդրաս Մուշեղը հայ հասարակական առաջավոր գործիչներից մեկն է հանդիսացել: Նա՝ Հայաստանի ազատագրութիւն գործը շնչովված ձեռով կապած է եղել Պետրոս Մեծի հետ: Այդ երևում է նրա հուշատրից, ուր գրում է. «...Տէր աստուած, մի ի տեսացն կենացն իմոց հատ լինէն և դիր Ի վերայ կենացն Պետրոս թագաւորին: Տէր, տուր նմալ առանկ կարողութիւն, զօրութիւն, որ ամենայն յաջողութիւն

թեմք զայն և ազատէ դմեր ազգն»*)։

Մուշեղի նամակներում մանրամասն տեղեկություններ են պահպանում աղվանների արշավանքի մասին։ Նրա մի քանի նամակների մեջ, որոնք գրվել են աղվանների ասպատակությունների ժամանակ, վերին նստիճանի արժեքավոր նյութեր ենք գտնում իր ժամանակի պատմական իրադարձությունների մասին։ Այսպես օրինակ, նա իր 1722 թվի մարտի 23-ին գրած նամակում հետևյալն է գրում. «Միրվիխոյ որդի Մահմուտն, 5—6 հազար մարդով եկաւ, Սպահանու երեք աղաճ հեռու նստաւ Զեյին ջաղաքիս ամենայն օմարիքն և որչափ որ ձեռքից բան եկող որ կան՝ սուտ լինի շիտակ, 40.000 ընտիր մարդկանց կային։ Մարտի 8, յետ ԿԱ (61) ատուր կոռնցան, ոչ կարացին դիմանալ, կոտորումն մեծ եղև պարսից, փախան, միայն թէ ղուլլար աղասին 500—600 մարդով դիմացաւ և սպանեցաւ։ Մնաց 24 թոփ, 30 բեռ արծիճ, հրափող, և այլ ամենայն գանձ և ամէն իրմին ի ձեռն աղուանից, քուշաբանդ արարին քաղաքն, նստան։ Մարտի 10 հանեց շահն իւր մեծ որդին, անունն Ապաս Միրզայ, իւրեան տեղի նախպետին անէ։ Տեղան, որ շատ զօրեղ և՛ հօր էր։ Մարտի 12 կրկին դրին ներս։ Մարտի 15 հանեց միւս որդին՝ քան զայն մի տարով փոքր, անունն Սիֆի Միրզա՝ ոչ թե շահ է, այլ թէ փոխանորդ շահին։ Այս փոխանորդ Սիֆի Միրզաս, մարտի 18 յեկա օրտում զարկեց ջարպաղն և նստաւ, որ սան տեսնու, կրկին գնալ կոխ։ Բայց երկնչին և կապասեն, թէ շուտով հասանեն զօրքն իւրեանց առ ի օգնութիւն տալ։ Եւ մինչև ցայսօր ոչ որ եկաւ օգնել քաղաքիս։ Այս մարտի 19 ինքն Մահմուտն, ամենայն զօրօք եկաւ մտաւ Ֆարապատ և Ջուղայ և նստաւ առջեւ Եւ Նեղին Ջուղայս եղեալ քրիստոնիցն» (Մեր ժող. էջ 70—71)։

Նույն դեպքն ավելի մանրամասն ձևով պատմում է Մուշեղն իր՝ 1722 թվի մարտի 31-ին էրզրում՝ Ղազարին գրած նամակում, որն ավելորդ ենք համարում բերել այստեղ։

Նույն տարվա օգոստոսի 14-ին Նոյիս Մուշեղի կանգալային գրած մի նամակից երևում է, որ աղվանական վտանգը Պարսկաստանի համար, ուսական զորքերի միջամտության շնորհիվ, վերացել է։ Մու-

շեղն իր նամակում այդ մասին գրել է կանգալային. «Նոր մի նամակ եկաւ Կիլանու, գրած է թէ մին ուռուսի չափառ նաւ յեկա... և գրած է՝ թէ լազկուցն էլ երկյուղ չկայ շուրքի ուռուսն գնացել է լազկուն վրայ, որ կոտորել են» (Մեր ժող. էջ 75)։ Մուշեղի անվան հետ կապված նորահայտ վավերագրերից արժեքավոր է Մուշեղի եղբոր՝ Գասպարի ուսանավոր նամակը, որտեղ ի միջի այլոց, գովաբանված է Մուսկվայի արաղը։ Մուշեղի եղբոր նամակում մենք կարդում ենք, որ Մուշեղի խմածը՝

Մոսկովիտ արաղ է,
Ամանն կապուտ շուշա է,
Ֆեշանն արմաստ քար է,
Որ խմողն ուրախ առնէ։

(Մեր ժող. էջ 55)։

Նոյիս Մուշեղի մեզ հասած գրական ժառանգությունից արժեքավոր են նաև նրա հաշվեմատյանները, որտեղ մանրամասն տեղեկություններ կան Ռուսաստանի և Անդրկովկասի քաղաքներում վաճառվող ապրանքների, նրանց գների, տարբեր դրամների փոխհարաբերությունների, առևտրական ճանապարհների և տնտեսական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ այլ խնդիրների մասին։ Մուշեղի հաշվեմատյանները կազմված են հետևյալ ձևով.

«Աստծով, եօթն կրանքայ պարութ առի, մի կրանքան մին հարիւր դինով, շամն կանէ ինն հարիւր ութսուն դին»։

Աստծով, լընկերովի ջրի ոսկի ծախեցի ին (25) մախալ, մի մախալն մին ՌԷՃՄ (1850) դինովն, որ փողի շամն կանէ ԴՋՈԲՃ (46200)»։

«Աստծով, Բ (2) թիմայ ծախեցի ԲՈ (2000) դին, որ Մօսքովու Ժ (10) հատ Շահանի հետ ընկերովի առել էինք»։

Եվ հաշվեմատյաններում այս ձևի հազարավոր հատվածներ կան գրված, որոնք մեզ տալիս են այն ժամանակի Անդրկովկասի տնտեսական կյանքի ամբողջական պատկերը։

Մեր հայտնաբերած նոր նյութերի զգալի մասը կապված է Պետրոս Մեծի էլքի հետ։ Կարապետի հետ։ Սա այն Կարապետն է, որի միջոցով Պետրոս Մեծն ուղարկեց իր հրովարտակը, հայ ժողովուրդին իր հովանավորության տակ վերցնելու առթիվ։ Կանգ առնենք իվան Կարապետի անվան հետ կապված կարևորագույն վավերագրերից մի քանիսի վրա ըստ ժամանակագրա-

*) «Պատմութիւն իմն կարճաօտ ի վերայ անձկութեանց Նոյիայի» (տես Շահնդէս ամսօրեայն 1927 թ., էջ 132)։

կան կարգի և աշխատենք ցույց տալ ներանց արժեքը հայ-ռուս հարաբերությունների համար:

Ինչպես հայտնի է, 1723 թվի հունիսի 3-ին, Արտաքին գործերի դեպարտամենտում, Պետրոս Մեծի, իշխան Ապրակսիների և գաղտնի խորհրդական Տոյստոյի ներկայությամբ քննվում էր Պետրոս Մեծի հայ ժողովրդի տրված հրովարտակից իր հովանավորության տակ վերցնելու մասին և հաստատվում: Նույն նիստում հաստատվում է և Կարապետի ուղեգիրը: Մեր հայտնաբերած ռուսերեն մի վավերագրից երևում է, որ բացի գրավոր հանձնարարություններից, Իվան Կարապետին բանավոր ձևով հանձնարարվել է հայտարարել հայ ժողովրդին հետևյալը. (բերում ենք այն թարգմանաբար). «Հայ ժողովուրդը մեզ գրել է իր մեծագույն հալածանքների մասին... և խնդրել է ռուսական հովանավորության տակ մտնել... Կարապետը պիտի նրանց հայտնի, որ Նորին Մեծությունն իր հովանավորության տակ է վերցնում և պատրաստ է ազատել նրանց... Բայց նախ ցանկանում է Կասպից ծովի վրա հաստատվել, ապա իր ուժով օգնությամբ ազատել հայերին... Իսկ դրա համար հայերն իրենց ջանքերը շարժելու պիտի աշխատեն որոշ ժամանակ իրենց պահել: Իսկ եթե այնպիսի մեծ վտանգ ենթարկվեն, որ անհնար լինի աչքի ընկնող և ղեկավար մարդկանց մնալը երկրում, այն դեպքում թող նրանք տեղափոխվեն Կասպից ծովի այն քաղաքները, որոնք գտնվում են ռուսաց զորիշխանության տակ, իսկ ժողովուրդին պատվիրել՝ որոշ ժամանակ լուռ մնալ» (Մեր ժող., էջ 179):

Մեր հայտնաբերած նյութերից երևում է, որ 1723 թվի հունիսի 6-ին Արտաքին գործերի կոլեգիայից կանցյուն իշխան Գուլիկինի, Պյոտր Տոյստոյի, Անդրիկ Օստրոմանի և Վասիլի Ստեփանովի ստորագրությամբ մի հրամանագիր է ուղարկվել Աստրախան գեներալ մայոր Մատյուշկինի վրա, որպեսզի նա ապահով ճանապարհով Իվան Կարապետին ուղարկի Հայաստան: Այդ հրամանագիրը հայտնաբերված և տեղավորված է մեր ժողովածվում: Հրամանագրում հանձնարարվում է Մատյուշկինին. «Ежели помятнотой армянин приедет в Астрахань до отъезда Матюшкина в поход, чтоб он его из Астрахани взял с

собою, и оттуда отправил его к армянскому народу « եթե նշված հայը կգա Աստրախան մինչև Մատյուշկինի արշավանքի դուրս գալը, այն դեպքում թող նա վերցնի իր հետ Աստրախանից և այնտեղից ուղարկի նրան հայ ժողովրդի մոտ» (Մեր ժող., էջ 180):

Իվան Կարապետը Աստրախան է հասնում 1723 թվի հոկտեմբերի 10-ին: Նա իր գրությունը ներկայացնում է գեներալ-մայոր Մատյուշկինին, հանձնարարական նամակ է վերցնում նրանից հասցեագրված իշխան Բարյատինսկուն և ճանապարհվում դեպի Բագու (Մեր ժող. էջ 180):

1723 թվի նոյեմբերի 28-ին Իվան Կարապետը հասնում է Բագու, 16 օր մնում է այնտեղ, և ղեկտեմբերի 14-ին վեց հոգու հետ միասին ճանապարհվում դեպի Սրղ-նախները: 28 ժամ ճանապարհ կտրելով գալիս է Միսարի վանք, գաղտնի մնում 18 օր և ապա ծայրված, շաբթիրի շորերով, ղեկտեմբերի վերջին հասնում Սղնախները: Այդ մասին Կարապետն իր ղեկուցման մեջ գրում է. «Բաքոն է վեր կացի ԻԸ (28) սահաթում եկինք Միսրոյ մանաստերն, ԺԸ (18) օրում մանաստերում կացինք, գաղտնի, որ մարդ չլտնա: Մարթ ուղարկեցի Շամախու, մին տրտեր, երկու քաղաքայն եկին մեր կողմը... Սօրին է մարդին խետ ձեռք գնացի խայերին Սղնաղն, ու ես շորերս փոխեցի, վարդապետին շաբթի դարձալ, ոտնով գնացի, որ մարթ լիմանալ ոչ... (Մեր ժող., էջ 80): Այս վավերագրի ռուսերեն թարգմանությունը հրատարակել է Եղանոր, իսկ հայերենը նոր է հայտնաբերվել մեր կողմից):

Սղնախներում Իվան Կարապետը մնում է մոտ չորս տառի: Զորս տարի գտնվելով Սղնախներում, նա Պետրոս Մեծի արքունիքին դրել և արքունիքից ստացել է բազմաթիվ նամակներ, որոնց մեծ մասը մենք հայտնաբերել ենք և տեղավորել մեր ժողովածուի մեջ:

Այդ նամակները հնարավորություն են տալիս մեզ, ամենից առաջ, պարզությամբ անսնել այն ժամանակվա Սղնախները և այն ամբողջ աշխատանքը, որ տարել է Պետրոս Մեծի էլին:

Կարապետի հենց առաջին ղեկուցումից երևում է, որ հայկական հինգ Սղնախները մասնատված են եղել առանձին վարչական փոքրիկ միավորների, ամեն մի վարչական միավորի գլուխ է կանգնած եղել մի առանձին մելիք ֆեոդալ, որը և իրեն ենթա-

կա գլուղներին իշխելու շահագործել է։ Ըստ որում, Հայկական Սղնախները կենտրոնացած մի ղեկավարություն չեն ունեցել, առեն մեկը առաջնորդվել է իր անձնական շահերով և ղեկավարել է իր հպատակներին կամայականությամբ։ Այդ մասին կարգապետ իր նամակում հետևյալն է գրում. «Են խայրերին գլուխ չկայ, առանց գլուխ են, չոմ ուրենց մեծատր շունին» և «ամէն մին մարդ մին երկու գեղ այ զաֆել, ուտում այ» (Մեր ժող., էջ 86)։

Սղնախների մեկիցները և յուզբաշխները իրար նկատմամբ գտնվել են թշնամական հարաբերությունների մեջ և Անդրկովկասի մյուս խան ու բեկերի նման զբաղվել են աշխարհայնով։ Մեկիցները և յուզբաշխները «տասը—քսան հազար մարդով գնամ ան չափիսուն»,— գրում է էլլիի իր 1724 թվի ապրիլի 4-ի զեկուցագրի մեջ։

Ինչպես երևում է, մեկիցները հաճախ թալանել, «շափմիշ» են արել ոչ միայն օտարի, այլև իրենց հարևան հայկական շրջաններ։ Այսպես, օրինակ, մեկից Բաշիրի մասին կարապետը գրում է. «Յեփ որ ֆրսանթ այ զդաման, գնամունայ խայրերին գեղարէնքն չափմիշ անում, և տներն էրումանայ, փախմանայ, մտամունայ բերթն» (Մեր ժող., էջ 81)։

Էլլի կարապետը տեղ հասնելուն պես շրջել է Սղնախներում, եղել է Գանձասարի նսայի կաթողիկոսի մոտ, ցույց է տվել իր բերած հրովարտակը և աշխատել է դրանով ձևով ձևակերպել հայկական Սղնախների ուսաց հովանավորության տակ մտնելու հարցը։ Մեզ հաջողվել է արխիվներում հայտնաբերել և տեղավորել մեր ժողովածվում նման բնույթի երկու վավերագրի։ Վավերագրերից մեկում կարգում ենք. «Մենք Դիզազո և Վարանդա երկրիս ուզբաշխս, թամամի մեծով և փոքրով, վարդապետօք և քահանայիք, մեկիցով և քյադխուղէքով, քեֆխով և ըռայաթով, թամամի մեր սակյարով, ներքո գրեալքս, մեր կամօքն և մեր յօժարութեամբ ծառայ դառնամք մեծ արքային...» (Մեր ժող., էջ 92)։ Վերջում ավելացված է, որ եթե նրանք թագավորի կարգադրության հակառակ բան անեն, կամ չանեն, այն դեպքում «Մեր գլուխն և մեր ապրանքն թագաւորին լինի»։

Նվ երկու վավերագրի վերջումն էլ ստորագրել են բազմաթիվ յուզբաշխներ, մեկիցներ և քյադխուղաներ։

Կարապետի զեկուցագրից երևում է, որ

Ռուսաստանի հովանավորության տակ մշտնելու հարցում ոչ բոլոր յուզբաշխներն են, որ Պետրոս Մեծի հրովարտակի մասին լսելուն պես միակամ իրենց հպատակություն են հայտնել։ Սկզբում հպատակվել են միայն երեք Սղնախները, մյուս երկու Սղնախները հրաժարվել են հպատակությունից. «Երեք Սղնախն Մեծին արքային հնազանդեցան և երկու Սղնախն հնազանդեցան ոչ» (Մեր ժող., էջ 86), գրում է իր առաջին զեկուցագրի մեջ էլլի կարապետը։ Չհպատակողներից մեկը հանդիսացել է Չարաբերթի մեկից Սարգսիսը, որն ունեցել է պարսկական օրինատացիա, իսկ մյուսը՝ Գյուլստանի մեկից Նսային, որն ունեցել է տաճկական օրինատացիա։

Էլլի կարապետը, ինչպես երևում է նրա՝ Պետրոս Մեծի արքունիքն ուղարկած զեկուցագրից, չհպատակվող յուզբաշխներին հրպատակության բերելու խնդրում դործ է դրել սպառնալիք։ Էլլի կարապետն այդ մասին գրում է. «Մին Սղնախն մարդ ուղարկեցի, թէ գաս թագաւորին թարեհ կո դանաս, բայտա չէ, դամբարո կը շինեմ, կը գոմ բերդդ կո քանդեմ։ Վախեցաւ, արեկ թագաւորին հնազանդեց» (Մեր ժող., էջ 93)։

Այնուհետև մնում էր միայն մեկը, Գյուլստանը, որի համար գրում է. «Մնացել այ մէկ Սղնախն, որ օսմանլուին այ ուզում, են էլ զօռով կոյ բերեմք մեծ թարե կոյ շինեմք» (Մեր ժող., էջ 84)։ Նվ, իսկապես, հետևյալ զեկուցումից երևում է, որ նրան հաջողվել է վերջինիս ևս հպատակեցնել։

Էլլի կարապետը ուսաց հպատակության բերելու հարցում չի սահմանափակվել միայն Սղնախներով։ Նա իր ձեռքը մեկնել է ավելի հեռուն, մինչև Նրևան։ Այդ երևում է նրա 1724 թվի ապրիլի զեկուցումից. «Ես մին գիր գրեցի Նրևանայ մեծ և փոքրին վերէն թէ խաթիրճամ կացէք, որ մեր թագաւորը շատ այ սիրում ձեզ բարե» (Մեր ժող., էջ 124)։

Իսկ դրանից առաջ, մարտի 13-ին ըստացվել է Սղնախի աչքի ընկնող յուզբաշխների անունով էջմիածնի աթոռակալ Հովսեփի վարդապետի, էջմիածնականների և տեղական հայերի անունից գրած մի նամակը, որտեղ նա Պետրոս Մեծի էլլի կարապետի գալու կապակցությամբ անհրաժեշտ է համարել հայտնել, որ տեղի հայերն «Շատ նեղութեան մէջ են, անպատմելի և անասելի և... միայն հիսախայնոցն կու ըս-

պատան, դոցա օգնականութիւնն և դաւաճան շուտով լինի, քանի որ թշնամաց ձեռն չենք մատուցել, գերի և աւար չեն հարկաներ, շուտով գային, մեզ այցելութիւն և ազատութիւն լինի» (Մեր ժող. էջ 118): Հովանափ վարդապետն իր նամակում նաև խնդրում է յուզբաշիններէ, որ նրանք նախօրոք տեղեկացնեն էլշիի գաւառ մասին, որպէսզի տեղացիները պատվաւոր ընդունեն նրան. «Եւ մեհմանդար թալին անեն, որ գայ, առջեն ընկնի, լաւ աղօթով և պատուով բերեն տեղա» (Մեր ժող. էջ 118):

Մեր հայտնաբերած վավերագրերից երևում է, որ էլշի Կարապետը Սղնախներում մեծ աշխատանք է տարել մելիքների շրջանում՝ իրար հետ կոված, իրար նկատմամբ անհաշտ մելիքներին իրար մոտ բերելու և հաշտեցնելու գործում: «Ըստ եկի Սղնախին, տեսի որ քանի մարդ մինմիտ խետ խառն են, բարեխնուցի» (Մեր ժող. էջ 94), գրում է էլշին Գանձակի աղբրեջանական աղալարներին գրած հորդորական իր նամակում: Եվ նա խրատում է Գանձակի խաներին. «Ըստ էլ լաւ ամ, որ դուք խալիքին ետ մինգմիտ չափմիշ էք անում, էդ խոմ լաւ չէք անում» (Մեր ժող. էջ 94): Եվ էլշին ասեն կերպ աշխատում է համոզել նրանց, որ նրանք հաշտ ու խաղաղ լինեն հայերի հետ:

Էլշին մեծ ջանք է դնում նաև Գանձակի աղբրեջանականներին ուսաց հովանաւորութիւն տակ վերցնելու գործում: Եվ այդ, ի վերջո, հաջողվում է նրան. Գանձակից մարդ են ուղարկում և իրենց հպատակութունը հայտնում:

Էլշի Կարապետին հաջողվում է նաև բարեկամական հարաբերություն ստեղծել Ղարաբաղի հայերի և Գանձակի աղբրեջանների միջև: Հայերը և աղբրեջանները պայմանաւորվում են ո՛չ միայն հաշտ ապրել, այլ և որոշում են իրար օգնել՝ եթե տաճիկները կամ ուրիշ որևէ թշնամի հարձակվելու լինի նրանց դուռ: Մոսկվայի արխիվներից մեկում մեզ հաջողվել է հայտնաբերել Ղարաբաղի մելիքների այդ առթիվ էլշի Կարապետին տված վստահագրեր: Կատարագրում կարդում ենք. «Էս գիրս տւինք էլշի բէկ Կարապետին էս ջահտան, որ էլշի բէկն մեզ Գանջեցոց խետ բարեխնուցանի... որ մինգմիտոյ հետ սէր մօհաթ առնք և մինգմիտոյ քօմակ առնք... թէ օսմանլուի և թէ լազկու ղօշում գայ, մեր հայոց ազգա թամամ ի վերոյ գրեալսս գընան գանջեցոց քօմակ, շուն Գանջա էլ մեր

թագաւորին թաբէ աւ եւ թէ մեզ վըբէն օսմանլու կամ լազգի գայ, գանջեցիք գան մեզ քօմակ» (Մեր ժող. էջ 108):

Անդրկովկասի ժողովուրդների համար ըստեղծված ծանր, կրիտիկական այս շրջանում, երբ Արևելքից տաճիկներն էին գալիս, հյուսիսից լեզգիները, իսկ հարավից պարսիկները, հայերի և աղբրեջանների զինական այս դաշնագրութունը խիստ կարևոր փաստ է Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պատմութան համար: Նա մի նոր վավերագիր է հայ և աղբրեջանական ժողովուրդների միջև անցյալում գոյություն ունեցող սերտ բարեկամական փոխհարաբերությունների:

Ի դեպ, նորահայտ վավերագրերի մեր ժողովածուի մեջ կան այլ վավերագրեր ևս, որոնք ցույց են տալիս, որ աղբրեջանականները ևս ուժեղ կերպով ձգտել են ընդունելու Ռուսաստանի հպատակութունը: Այսպես, Նիսաղովայի Սադուլ յուզբաշին, հաշի Ահմադի տղան 1724 թվի մարտի 6-ին Կերբենդի ուռաց. գեներալին գրած իր նամակում հետևյալն է գրում. «Մեր ալը սեւացալ շատ ձեր ճանապարհին նայելով, զգիտեցի ի՞նչ գործի վրայ էք թաղաֆիլ գալ, լա՛ւ չէ, եկէ՛ք, ժամանակ է» (Մեր ժող. էջ 110): Հետաքրքրական է, որ նամակը գրված է հայերեն լեզվով: Հավանական է, որ նրանք վախենալով ճանապարհին բռնվելուց, նըպատակահարմար են համարել գրել հայերեն:

Սադուլ յուզբաշու այս նամակից, ինչպես և Մարտիրոս վարդապետի՝ Դերբենդի ուսաց գեներալին գրած մի այլ նամակից, երևում է, որ այս Սադուլը մի քանի անգամ ազատել է Նիսաղովայի հայերին կոտորածից: Մարտիրոս վարդապետն այդ մասին գրում է. «Սադուլ յուզբաշին շատ ու շատ մեր քօմակ է, մինչի այսօր մեզ բահել աս և Մարտիրոս վարդապետը խնդրել է գեներալից. «Մին մատիկ թուղթ գրեք սորա վրան, սրտովսմիշ արէք, գմեղ չի թողի կոտորելու» (Մեր ժող. էջ 114):

Մեր հայտնաբերած վավերագրերի մեջ արժեքավոր նյութեր կան նաև հայ-վրացական հարաբերությունների մասին: Պարզվում է, որ երբ Կարապետը հասնում է Սղնախները և այդ մասին լուրը հասնում է վրաց վախտանգ խանին, որը հերոսական և անհավասար կռիվ էր մղում տաճիկական և պարսկական բռնակալութիւնների դեմ՝ աշխատելով վրաստանին ազատագրել ուսաց օգնութիւնը, նա էլշի Կարապետի մոտ

պատգամավոր է ուղարկում Նիկոլ Սահակաձեին և հետաքրքրվում Կարապետի միսիայով: Վախտանգ խանը իր նամակում, որը թվագրված է 1724 թվի մարտի 2, էլլի Կարապետից խնդրում է. «Պիտի որ ձեր ամենայն խապար, ամենայն ահվալ հայէվար գրէք և մեզ հասցնէք, ոնց որ դուք էդտեղ էգել էք, տեսնենք թագաւորի հրամանքն ի՞նչ առ: Վախտանգ խանը, միաժամանակ խնդրել է Կարապետից, որ նա նամակ գրի Պետրոս Մեծին, որպեսզի վերջինս «մէկ փերք քաշէ» նրա համար, որովհետև Վախտանգը շատ է նեղվում (Մեր ժող. էջ 105):

Էլլի Կարապետը Նիկոլին ցույց է տալիս իր հրովարտակը, մանրամասն պատմում իր միսիայի մասին, իսկ Վախտանգին ուղարկած նամակում գրում է միայն այն մտահոգութեան մասին, որն ունի Պետրոս Մեծը նրա նկատմամբ. «Իմ մեծաւորն» (այսինքն Պետրոս Մեծը— Ա. Ա.), գրում է նա Վախտանգ խանին, «ձեր կոնթէ շատ ֆիքրում էր, ետարբ ի՞նչպէս ան, շատ նիգարան էր, էշալայ, որ ձեր գրած գիրն ուղարկեցի, որ տեսնի, շատ խօշալ կոյ լիւն» (Մեր ժող. էջ 107):

Կարապետը Նիկոլից հարցրել է մանրամասն գրի է առել նրա տված տեղեկութիւնները տաճկական մասի Վրաստանում ունեցած զորքերի և զինվածութեան մասին: Այդ վավերագիրը ևս հայտնաբերված է մեր կողմից:

Ուրարյական վրաց և ադրբեջանցի ժողովուրդներին վերաբերող այս և մի քանի այլ վավերագրերը, որոնք հայտնաբերված են մեր կողմից, բացառիկ արժեք ունեն Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության համար:

Էլլի Կարապետի նորահայտ մի զեկուցումից երևում է, որ Պետրոս Մեծի արդուհիւրը հետաքրքրվել է Հայաստանի բնական հարստութիւններով և Կարապետն անհրաժեշտ է համարել կանգ առնել այդ խնդրի վրա. «Էս երկրումս առճնի մադան շատ կայ», գրում է նա, — «Տենց մարսն կայ, որ յեփ խալես, կէս լը կէս դուրս կը գոյ, և պղնձին և արկաթին շափ չկայ, և զորայ շատ, անխէսար: Եւ մէջա էլ կայ, ամայ ուրենք խաբար չեն և մադան ունեն, բանացնում չեն» (Մեր ժող. էջ 86):

Պետրոս Մեծի արդուհիւրը հետաքրքրվել է նախ հայկական Աղնախների գինական ուժով, ցանկացել է իմանալ նրա քանակը, որքան հեծյալ և հետևակ զորք ունեն նրանք: Այդ մասին Մնախի Յիկրեներն իրենց ծածկագիրն նամակում, որ թվագրված

է 1724 թվի մարտի 3, Պետրոս Մեծին հետևյալն են գրել. «Էստեղ խրդ շատ կայ, փող փողք ունենք, որ իմանաք, իմ (20.000) ըռաթլայ խրդէ ենք արարել, ճմ (10.000) փողն տւել ենք, Եմ (5.000) նիսեայ ենք առել... խնդրեմք հրամանոցէդ, որ թէ հրամանաքդ գաս Շամախի կամ մարթ աղարկես, մեք խթթըշամ լինեմք, մեր խրդին մեր ձեռնեն տանեն ոչ» (Մեր ժող. էջ 109): Այստեղ ռուսին գործ է ածված զինվորի մաստով, իսկ խրդը— զորամասի:

Չորրորդ խումբ վավերագրերը կողմնակի մարդկանց կողմից գրված, բայց հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական կացութեան վերաբերող վավերագրեր են:

Այս խմբի վավերագրերի թվումն է ոմն Նապոլէ Թիֆլիսից Գանձակի իր բարեկամներին՝ Սարգսին, Աբրահամին և Նսայուն գրած նամակը: Նա այդ նամակը գրել է 1724 թվի հունիսի 12-ին Պոլսում, Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրից անմիջապես հետո: Նսայուն կնքված պայմանագրի մասին գրում է. «Նոր շափար եկաւ փաթիղահէն, որը ըրաղամ բերաւ, բաց կարդացին, գրել էր թէ... բարիչեցի, Դարբանդ, Բաքու, Գիւնա, Արսախէն ղէն ռուս թագաւորն վեր առաւ, Մսկուրայ վերն, Շամախուդ դէսն, թամամ Դաղըստանն՝ Գանջալ, Գորջըստան, էրեան խոնթկարն» (Մեր ժող. էջ 101):

Այս դաշնադրութիւնից հետո, ինչպես հայտնի է, Վախտանգ խանը թողեց Վրաստանը և իր կուսակիցներով տեղափոխվեց Աստրախան: Տաճիկները վերցրին Նրեանը, Նախիջևանը և սկսեցին իրենց արշավանքները դեպի Դարբանդ: Դարբանդում միայն մնացած մի բոլոն հայութիւն սկսեց երկարամյա և արյունալի պատերազմ տաճկական կազմակերպված բանակների դեմ:

Դարբանդի հայերը տաճկաց դեմ մղված այս պատերազմում ցույց տվին բացառիկ հերոսութիւն և համառութիւն: Ներմանք ոչ միայն քաջաբար կարողացան պաշտպանվել, այլ և ժամանակ առ ժամանակ ջարդում էին տաճկական բանակները: Այդ տեսակետից ուշագրավ է 1725 թվի դեռնանը հայերի՝ տաճկաց համար պատրաստած ծուղորի Տաճկական հինգ հազարանոց մի բանակ մտնում է Դարբանդ: Հայերը խորամանկությամբ կոտորում են դրանք՝ կեղծ հպատակութիւն ցույց տալով և րնգունելով իրենց մտաւ:

Մեր հայտնաբերած հայատառ ռուսերեն

մի նամակից, որ գրել է Մարտիրոս Կալուկոսը Պետրոսի արքունիքին 1726 թվի մարտի 8-ին, երևում է, որ տաճիկները ծրագրած են եղել նախ՝ դուրս գալ դեպի Կասպից ծով, բայց միևնույն ժամանակ շքանկանալով իրենց թիկունքում թողնել այնպիսի սպառնական ուժ, ինչպիսին Սղնախնե-րինն է, ուստի և ամեն կերպ աշխատել են վերացնել այն։ Մարտիրոս Կալուկոսը իր հայատառ ուսերեն նամակում նշում է, որ Գանձակից հայ առևտրականներ են եկել, որոնք պատմում են տաճիկների մտադրության մասին հետևյալը (բերում ենք այն ձևով, ինչ ձևով գրված է վավերագրում)։ «Նաշ մամերենիայ տոտ (լուսքը տաճիկների մասին է— Ա. Ա.) շտօրը նա արմանցիկ սաբրանի իղտի, կակ էտայ վոզմեոմ, Թոփեր ըստրպում Շամախի, ի Բաքու ըստանեմ վզատ» (Մեր մտադրությունն է, որպեսզի նախ զնալ հայկական շրջանների վրա (բառացի հայկական հավաքույթի վրա), հենց որ նրանք վերցրինք, այնուհետև կըմտնենք Շամախի, և Բազուն էլ կվերցնենք)» (Մեր ժող. էջ 156)։

Վերջին խմբի վավերագրերի մեջ արժեքավոր է նաև ուտիների՝ 1724 թվի մարտի 20-ին Պետրոս Մեծին ուղարկած դիմումը։ Ուտիները իրենց դիմումի մեջ, ի միջի այլոց, գրել են. «Մեք աղուանք եմք և ազգով ուղիք, Նդիշի Առաքելոյն քարոզութեամբն մեր նախնիքն աստուած հաւատացեալք են, սուրբ առաքելոցն նահատակութեան տեղիքն առ մեզ է, քո հրամանոցն յայտնի է, որ յառաջմէ մեր ազգին իշխանութիւն ոչ կայր, որ սուրբ առաքելոյն նահատակութեան տեղն փառաւոր վանք շինէինք, միայն թէ մեր նախնիքն մին փորք եկեղեցի շինեալ էին, մեք նույաւ կեանք էինք անցուցանում, այժմ արեցին և մեզ զորով ուրացուցին... հիմա լսեցինք, որ սայուլու տունն մեր գլուխն կոխելու գալիս է։ Մեր աշքն լոյս, կու խնդրեմք ի Քրիստոսէ, որ մեր կեանքն կարճ առնէ և հրամանոց կեանքն երկար արասցէ, որ զմեզ ի գերութենէ ազատիս...» (Մեր ժող. էջ 120)։

Հնդհանրապես ուտիների մասին պատմական քիչ տեղեկություններ կան և այս վավերագրերը վերին աստիճանի արժեքավոր է նրանց պատմության համար։

Վերջին խմբի վավերագրերի մեջ կան նաև այնպիսիները, որոնք արժեքավոր են Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության համար։ Այդ

կարգի վավերագրերից են տիրոջ և ծառայի միջև կնքված երկու պայմանագիր, մեկը՝ 1716 թվի, իսկ մյուսը՝ 1718 թվի։ Այս պայմանագրերը տիրոջ և ծառայի միջև կնքված մեզ հասած հնագույն պայմանագիրն է հանդիսանում։ Հնում աղաները ծառաների հետ իրավահավասար կոչմ չէին համարվում և նրանց հետ, սովորաբար, գրավոր պայմանագրեր չէին կնքում։ Այս երկու պայմանագրերը, մեր մատենագրության պատմության մեջ, բախտավոր բացառություններ են հանդիսանում։ Ըստ պայմանագրի, տերը ծառայից պահանջում էր, որ նա իր «հոգևոր կամքը կատարի»։ «Եմենլիք չխմի, թուրքու չքաշի, լեզու չտայ... տան սրուք դուրս չտանի, վաղայիլաքի դուրս չենէ, շարութիւն, խայունութիւն չառի, իմ սիրելոյն սիրել և իմ ատելոյն ատելի լինի» (Մեր ժող. էջ 58)։ Ավելին, ծառան, ինչպես երևում է պայմանագրից, պարտավոր էր և տիրոջ համար մատնութեամբ դրա՞վել։ Պայմանագրում ծառայի այդ «պարտականությունը» ձևակերպված է այսպես. «Էմ (այսինքն տիրոջ—Ա. Ա.) բարեկամն և թրշնամին ինձ ծանուցանիս։ Ծիշտ է, պայմանագրեր կնքված է Մոսկվայում և արտացուցում է այնտեղ գոյություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, սակայն այնքան, որքան կնքված է Հայաստանից Մոսկվա զնացած հայ աղայի և նոքրարի միջև, պիտի ենթադրել, որ այդ հարաբերությունները խորթ չէին և բուն Հայաստանի համար։

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության համար արժեքավոր է մեր ժողովածուի մի այլ վավերագրեր՝ մոր նամակը իր տղաներին՝ Շահինին և Գիրեանին, որը սկզբից մինչև վերջ գանգատ է պարտատիրոջ հասցին. «Այստեղ մարթի արեխներք Գեբի ին տունում, տանում», գրում է մայրն իր որդիներին, «հայրն զնում ա, տասը, տասնհինգ թուման տալիս, ազատում, բնորում։ Մենք այլ գեբի ենք պարտապանի ձեռաց, դուք այլ զմեզ ազատ արարեք» (Մեր ժող. էջ 143)։

Մեր մայրաքաղաքի՝ Նրևանի պատմության համար արժեքավոր է մեր ժողովածուի մեջ մտնող Մելքոնի նամակը նշանավոր առևտրական Նդիաս Մուշեղյանի նամակում արժեքավոր տեղեկություններ կան որոշ ապրանքների գների և ձկնավաճառության մասին։

Սակայն մեր հայտնաբերած վավերագրերի նշանակությունը չի սահմանափակվում միայն նրանց ունեցած պատմական նշանակությամբ, վավերագրերը արժեքավոր են լեզվի, քերականության և կենցաղի ուսումնասիրության համար: Մեզ մոտ, սովորաբար, աշխարհաբարի մասին խոսելու շեշտ է դրվում Աբովյանի վրա: Բայց Աբովյանից շատ առաջ, ինչպես մենք տեսնում ենք վավերագրերում գործածված լեզվից, դարաբաղի բարբառը Արևելյան Հայաստանում նամակագրության մեջ գործածված բարբառներից մեկն է հանդիսացել:

Կարելի է կանգ առնել վավերագրերի ունեցած այլ արժեքների վրա ևս, բայց կարծում ենք, բերված փաստերը բավական են պատշաճ ձևով գնահատելու հայտնաբերված վավերագրերի նշանակությունը մեր մոտիվանցյալի պատմության համար: Նրանք արժեքավոր են ինչպես մեր քաղաքական պատմության, այնպես և մեր սոցիալ-տնտեսական կյանքի, մեր լեզվի պատմության համար:

Սակայն այդ բոլորի մեջ ամենակարևորը վավերագրերի ունեցած մեծ նշանակությունն է հայ-ուս բարեկամական հարաբերությունների պատմության համար:

Պետրոս Մեծի ժամանակ և նրանից հետո բազմաթիվ հայ հասարակական գործիչներ պայքարեցին և երազեցին հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրությունը: Այդ ձգտումների պատկերավոր օրինակը մեզ տալիս է Նիդհա Մուշեղը, որը իր ձեռքով գրած հուշատետրում խոստանում է «առածումն տալ» իր ամբողջ կյանքը մի ժամիայն Հայաստանի քաղաքական անկախությունը տեսնելու պայմանով: Սակայն Մուշեղին և նման հարյուրավոր հայրենասերներին միճակված չէր տեսնել հայ ժողովրդի քաղաքական անկախությունը: Այդ հնարավոր դարձավ միայն սովետական իշխանության ժամանակ, նույնմեբրյան ռեզիզիայի կենսատու արևի տակ ուս մեծ և ազնիվ ժողովրդի գործնական օգնության շնորհիվ:

«Մագիստրոսի ճեմարանը» Սանահնի վանքում